

Journal of Universal History Studies

**Millî Mücadele Sırasında İstanbul Rum Patrikhanesi ile Trabzon Metropolitliği
Arasındaki İlişkiler¹**

**Relations between the Istanbul Rum Orthodox Patriarchate and the Metropolitan of
Trabzon during the War of Independence**

Submission Type: Research Article

Received-Accepted: 24.09.2022 / 26.10.2022

pp. 253-266

Journal of Universal History Studies (JUHIS) • 5(2) • December • 2022 •

Ramazan Erhan Güllü

İstanbul University, Associate Professor, Department of History, İstanbul, Turkey

Email: ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Orcid Number: 0000-0002-6819-4003

Cite: Güllü, R. E. (2022). Millî Mücadele Sırasında İstanbul Rum Patrikhanesi ile Trabzon Metropolitliği Arasındaki İlişkiler. *Journal of Universal History Studies*, 5 (2) , 253-266. DOI: 10.38000/juhis.1179555

¹ This article is analyzed by two reviewers and it is screened for the resemblance rate by the editor/ Bu makale iki hakem tarafından incelenmiş ve editör tarafından benzerlik oranı taramasından geçirilmiştir.

* In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed/ Bu makalede bilimsel araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyulmuştur.

* This work is licensed under a [Creative Commons BY-NC-SA 2.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.0/) (Attribution-Non Commercial-Share Alike).

* There is no conflict of interest with any person/ institution in the prepared article/ Hazırlanan makalede herhangi bir kişi/ kurum ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Öz

Mütareke dönemi Osmanlı Devleti ile İstanbul Rum Patrikhanesi'nin ve Rum ahalinin büyük çoğunluğunun karşı karşıya geldiği bir zaman dilimiydi. Anadolu'yu işgal eden Yunan ordusunu destekleyen patrikhane ve Rum ahali, ülkede Osmanlı idaresinin tamamen bittiği görüşündeydi. Buna dayanarak da İstanbul ve Anadolu üzerindeki taleplerini hayata geçirmeye çalışmaktaydılar. Ancak Rumlar tek bir cephe halinde hareket etmedikleri gibi siyasî olarak da tek bir hedefe bağlı değillerdi. Yunanistan içerisindeki Venizelos – Konstantin çatışması ve halk arasındaki ayrışma Osmanlı Rumlarını da etkilemişti. Osmanlı Rumları ve patrikhane üzerinde esas belirleyici güç Venizelos olmakla birlikte Kral Konstantin yanlısı önemli bir kitle de vardı. Patrikhanede bariz olan Venizelos etkinliğine karşı Konstantin yanlısı muhalefetin önemli isimlerinden birisi de Trabzon Metropolitisi Hrisanthos Flippides idi. Hrisanthos, "Pontus" sorunu gibi konularda patrikhane ve Venizelos ile zaman zaman birlikte hareket etse de genel olarak patrikhane ve Venizelos ile bir çatışma halindeydi. Bu çatışma özellikle 1921 yılındaki patrik seçimi sırasında açıkça ortaya çıkmıştı.

Anahtar Kelimeler: Rum Patrikhanesi, Venizelos, Yunanistan, Hrisanthos Flippides, Meletios Metaksakis.

Abstract

The armistice period was a time when the Ottoman State and the Istanbul Rum Orthodox Patriarchate and the majority of the Rum population faced off each other. The patriarchate and the Rum people, who supported the Greek army invading Anatolia, were of the opinion that the Ottoman administration in the country was completely over. On these bases, they were trying to realize their desires on Istanbul and Anatolia. However, the Rums did not act as a single front, nor were they politically bound to a single target. The conflict between Venizelos and Constantine in Greece and this separation also affected the Ottoman Rums. Although Venizelos was the main determining power among the Ottoman Rums and the Patriarchate, there was also an important pro-King Constantine mass. One of the important figures of the pro-Constantine opposition against the obvious Venizelos support in the Patriarchate was Trabzon Metropolitan Hrisanthos Flippides. Although Hrisanthos sometimes acted together with the Patriarchate and Venizelos on issues such as the "Pontus" issue, he was generally in conflict with both the patriarchate and Venizelos. This conflict was especially evident during the patriarch election in 1921.

Keywords: Istanbul Rum Orthodox Patriarchate, Venizelos, Greece, Hrisanthos Flippides, Meletios Metaxakis.

Giriş: Mondros Mütarekesi'nin İmzalanması Sonrası İstanbul Rum Patrikhanesi

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından beş gün önce - 25 Ekim 1918 günü – İstanbul Rum Patriği V. Germanos önceki dönemde İttihatçılara tavizler verdiği gerekçesiyle Rumlar arasındaki bazı grupların baskılarıyla patriklikten istifa ettirilmişti (Alexandris, 1992, s. 55; İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920), s. 127). Germanos'un istifası sonrası teşekkül ettirilen Patrikhane Milli Meclisi üyelerinin tamamı “Megali İdea'nın ateşli taraftarlarından oluşuyordu.” (Bali-Yumul-Benlisoy, 2009, s. 922). Patriğin istifasından bir gün sonra, 26 Ekim 1918 tarihinde de Venizelos yanlısı din adamlarından Bursa Metropoliti Dorotheos Mammelis, yapılacak olan patrik seçimi sürecini idare etmek üzere patrik kaymakamı [*locum tenens*] olarak seçilmişti. Normal şartlarda patrik kaymakamı, yapılacak olan patrik seçimi sürecini yönetmekle görevli olmasına rağmen, mütareke dönemi şartları dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin müdahalede bulunamadığı patrikhane, yeni patriğin seçim sürecini uzatacak ve Dorotheos Mammelis aynı zamanda “patrik vekili” sıfatıyla vekâleten patriklik görevini yürütecekti¹.

Ayrıca Dorotheos'un patrik kaymakamı olarak atanmasından Meletios Metaksakis'in patrik seçildiği 1921 yılı Aralık ayına kadar, patrik seçimi sürekli gündemde olacak fakat Venizelos ve Kral Konstantin yanlıları arasındaki çatışmalar dolayısıyla seçim üç yıldan fazla bir süre yapılamayacaktı. Seçimin yapılmasını erteleyen ve mütareke döneminde patrikhaneyi kontrolünde tutan kişi de Yunanistan Başbakanı Venizelos'tu. Venizelos kendi istediği bir din adamının patrik seçilmesini sağlayana kadar seçimi erteletmek arzusundaydı. Dorotheos 1921 yılı Mart ayında vefat ettikten sonra da Venizelos yine patrik seçimi yapılmasını engelleyerek, Kayseri Metropoliti Nikola'yı patrik vekili olarak seçirtmişti. Böylece yıl sonuna kadar seçimi engellemeyi sürdürmüştü. Venizelos seçimin yapılmasını istediği zaman da Konstantin yanlıları seçimi engellemek için uğraşmaktaydılar. Patrikhanedeki güç dengelerine göre bazen Venizelos taraftarları seçimi yaptırmak isterken Konstantin yanlıları engelleyecek bazen de tersi olacaktı. Osmanlı Devleti ise hiçbir yaptırım uygulayamadan süreci sadece izlemek durumunda kalacaktı².

Dorotheos'un patrik vekili olarak seçilmesi aynı zamanda patrikhane Venizelos döneminin başlangıcı anlamına gelmekteydi. Tamamen Venizelos'un emir ve direktifleriyle hareket eden Dorotheos, mütareke dönemi şartlarının da etkisiyle faaliyetlerini, patrikhanenin bir Osmanlı kurumu olmadığı düşüncesiyle yürütecekti. Göreve geldikten bir süre sonra -21 Ocak 1919 tarihinde - hayata geçirdiği ilk icraatı, Rum okullarında Türkçe eğitimi yasaklamaktı (Alexandris, 1992, s. 56). Patrikhane, 3 Mart 1919 tarihinde (sonraki yıllarda da birçok tartışmaya neden olacak olan bir karar olarak), Patrik Vekili Dorotheos Mammelis imzasıyla Rumlara hitaben yayınladığı bir beyanname ile Rum ahalinin artık Osmanlı tebaası olmadığını, Osmanlı Devleti ile patrikhane arasındaki bütün münasebetlerin kesildiğini ilân etmişti (Jaeschke, 1991, s. 51). 16 Mart 1919 tarihinde tüm Rum kiliselerinde okunan bir kararla da “*patrikhanenin Yunanistan'la birleştiği*” açıklanacaktı “Millî birliği yeniden kurmak ve gelecekteki doğal gelişme için tek sağlam adımın anavatanla birleşmek olduğunun görüldüğü” ifade edilirken, karar Paris Barış Konferansı'nda

¹ Mütareke sonrası süreç ve patrik seçim sürecindeki tartışmalar hakkında ayrıca bk. (Güllü, 2017, s. 64-74, 90-94.) Metinde ele alınan konular, bu kitabımızdaki ilgili kısımlar temel alınarak hazırlanmıştır.

² Dorotheos Mammelis'in “Patrik Vekilliği” dönemi hakkında ayrıca bk. (Atalay, 2001, s. 97-130; Toker, 2006, s. 197-216; Gökçen, 2014, s. 137-147).

patrikhane tarafından İngiltere, Fransa, ABD, İtalya ve Yunanistan temsilciliklerine sunulacaktı (Alexandris, 1992, s. 56-57).

Tüm bunlar Venizelos'un hedeflediği siyasetin patrikhane tarafından aynen uygulanmakta olduğunun göstergeleriydi. Patrikhane artık Venizelos'un kontrolünde, kendi ifadeleriyle "*kurtarılmamış (gayr-i müstahlis)*" Rumların temsilcisiydi. Venizelos'un savaş sonrası durumla ilgili düşüncesi, "*Megali İdea*" için önemli adımlar atılabileceği yönündeydi. Bu adımlar için de patrikhane en önemli kurumlardan biriydi. Dorotheos'un patrik vekili olması, patrikhane içindeki Venizelos karşıtı din adamlarına rağmen Yunanistan Başbakanı'nın patrikhaneyi kendi lehine kullanabilmesi için önemli bir avantajdı. Diğer yandan Venizelos, süreçte Türkiye'de yaşayan tüm Hristiyanların birlikte hareket etmelerini ve kendisinin diğer Hristiyanlar adına da söz sahibi olmasını sağlayabilmek için de uğraşacaktı. Bu sayede İtilaf Devletleri nezdinde kendi gücünü ve konumunu takviye etmiş olacaktı. Bunun için özellikle – Türkiye'deki diğer kalabalık ve önemli Hristiyan unsur olan - Ermenilerle Rumların birlikte hareket etmelerini sağlamaya çalışacaktı. Venizelos'un direktifleriyle Patrik Vekili Dorotheos da Ermeni Patrikhanesi ile yakın ilişkiler kurmaya çalışacaktı. İki gayrimüslim grup arasında mütarekenin hemen ardından başlayan iş birliği süreci, toplanacak barış konferansında ortak hareket etmeye kadar varacaktı. Mütarekeden sonra İstanbul'a gelen İtilaf Devletleri'ne ait donanma İstanbul'da Rumların ve Ermenilerin ortak gösterileriyle karşılanacak, bir süre sonra Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin de desteğiyle "*Rum-Ermeni Birliği Komitesi*" adıyla bir komite kurulacaktı. Rumların ve Ermenilerin birlikte hareket etmeleri, İstanbul'a gelen İtilaf Devletleri için de önemliydi çünkü her iki gruptan da – tercümanlıktan kendi kurdukları polis birimine kadar – tüm çalışmalarında destek alıyorlardı. Paris Barış Konferansı'nın toplanması sonrası iki patrikhane, aralarındaki iş birliğini yazılı bir muhtıra metniyle konferansa sunacak ve her iki unsurun da birbirlerinin taleplerini destekledikleri vurgulanacaktı. Hazırlanan muhtıra, aralarında Patrik Vekili Dorotheos'un da bulunduğu bir heyet tarafından Paris'te Venizelos'a götürülecek ve heyet de konferans sırasında Venizelos'a destek olmak için orada bulunacaktı. Konferansta Yunanistan'ın İzmir ve civarını işgal etmesi kararını aldırılan Venizelos, aynı zamanda Ermenilerin taleplerinin de savunucusu olarak iki grubun iş birliğini desteklemiş ve Anadolu'ya gelecek olan Yunan ordusuna Ermenilerin de desteğini sağlamak için zemin hazırlamaya çalışmıştı³.

İşgaller Karşısında Rumlar ve Patrikhane

Venizelos'un özellikle İngilizlerin desteğine güvenerek Yunan ordusunun Anadolu'ya çıkmasını sağlamaya yönelik çabaları, yine başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletleri için de faydalı görünmekteydi. İşgal için yerel desteğe duydukları ihtiyaçla birlikte istihbarat temini için de Rum ve Ermenilerin bir kısmı, müttefiklerin bilgi kaynağı olarak çalışmaktaydılar (Deveci Bozkuş, 2017, s. 209-227; Deveci Bozkuş, 2018, s. 366). İngilizler için Yunanlılar ve Yunan ordusu, Yunan milliyetçilerinin ifade ettiği gibi kendilerine hayran olunan bir medeniyetin temsilcileri değil, sadece savaştan bıkan İngiliz kamuoyunun savaş karşıtı tutumu sebebiyle bölgede kendi çıkarlarını muhafaza etmenin bir aracı idi. Buna rağmen Venizelos, hayallerini İngiliz desteğiyle gerçekleştireceğini umarak Yunan ordusunun Anadolu macerasını başlatacaktı. Paris Barış

³ Süreç hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Köksal, 1998, s. 61-70; Gökçen, 2014, s. 233-250; Güllü, 2009, s. 575-605; Atalay, 2009, s. 31-50; Çakmak, 2006, s. 403-412; Atalay, 2008, s. 93-112).

Konferansı'nda alınan kararlar İzmir'i işgal eden Yunan ordusu, işgal sahasını giderek genişletecek ve karşısında Kuva-yı Milliye'yi bulacaktı⁴.

Mütareke sonrası, daha önce kurulmuş cemiyetler dışında Rumlar tarafından yeni bazı cemiyetler de kurulmuş ve ahaliyi daha örgütlü bir hale getirmek için çalışılmaya başlanmıştı. Birçok cemiyetin o dönem için öncelikli hedefi, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'den göç eden Rumların tekrar eski yerlerine dönmelerini ve bu bölgelerde Rum çoğunluğunu sağlayabilmektir. Böylece Megali İdea için bir adım daha atılmış olacak, hedeflenen büyük Yunanistan öncesi – Wilson ilkelerine dayanarak – Anadolu'da bir Rum devleti kurulması sağlanabilecekti. Bu hedef için çalışan cemiyetler mütareke dönemi boyunca patrikhane ve Yunanistan'dan ciddi destek alacaklardı. “*Rum Muhacirleri Merkez Komisyonu*” adıyla faaliyetlerine devam eden Kordos⁵ bunların en bilineniydi. “*Yunan Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti*” de Rum örgütleri ile birlikte hareket etmekteydi⁶. Bunların yanında doğrudan silahlı faaliyetleri hedefleyen komiteler de kurulacaktı. Mavri Mira, Asya-yı Suğrâ (Küçük Asya), Pontus, Rum-Yunan Müdafaa-i Milliye ve İttihâd-ı Milli komiteleri en faal ve bilinen Rum komiteleriydi. Silahlı komiteler de Rumların yeniden iskânî politikasına destek verirken, Rum nüfusun çoğaltılmasına karşılık Müslüman nüfusun o bölgelerden uzaklaştırılması ve Yunan ordusuna destek vermek için çalışmaktaydılar. Mütareke ve Milli Mücadele dönemi boyunca faaliyette bulunan İstanbul merkezli Rum cemiyet ve komitelerinin sayısının yirmiden fazla olduğu anlaşılmaktadır (Güler, 1998, s. 36-86; Güler, 2005, s. 73-203; Güler, 2007, s. 335-364; Gökçen, 2014, s. 282-362; Toker, 2006, s. 127-168; Atalay, 2002, s. 599-609). Atatürk de Nutuk'ta, Samsun'a çıktığı dönemde Rum komitelerinin faaliyetlerinden bahseder. Komitelerin patrikhane tarafından kurulup desteklendiğini vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, yardım cemiyeti şeklinde faaliyet yürüten Rum örgütlerinin de aslında Mavri Mira gibi komitelerin emrinde çalıştıklarını ve Rum gençlerini örgütlediklerini ifade eder:

“... İstanbul Rum Patrikhanesi'nde teşekkül eden Mavri Mira Heyeti vilayetler dâhilinde çeteler teşkil ve idare etmek kurmak, mitingler ve propagandalar yaptırmakla meşgul. Yunan Salib-i Ahmer'i, Resmî Muhâcirîn Komisyonu, Mavri Mira Heyeti'nin teshil-i mesâisine hadim. Mavri Mira Heyeti tarafından idare olunan Rum mektebelerinin izci teşkilâtları, yirmi yaşını müteccaviz gençler de dâhil olmak üzere her yerde ikmal olunuyor. Ermeni Patriği Zaven Efendi de Mavri Mira Heyetiyle hem fikir olarak çalışıyor. Ermeni hazırlığı da tamamen Rum hazırlığı gibi ilerliyor ...” (Gazi Mustafa Kemal, 1927, s. 3).

Mustafa Kemal Paşa daha sonraları bölgeden İstanbul'a gönderdiği birçok raporda da Rumların ve Ermenilerin bölgedeki faaliyetlerinden detaylı olarak bahsedecektir. Rum ve Ermeni çeteleri, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından zaten birçok yerde faaliyete başlamışlardı. Müslüman ahaliyi sindirmek, bölgelerdeki Rum nüfusu artırmak için Müslümanları göçe zorlamak ve gerekirse katletmek şeklinde devam eden bu çete faaliyetleri, Yunan ordusunun İzmir ve civarını işgali sonrası daha artacaktı (Sofuoğlu, 1994, s. 211-256; Polat, 2011, s. 263-290; Akandere, 2008, s. 507-542; Atalay, 2009, s. 31-50). Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın da işaret ettiği gibi Karadeniz bölgesindeki Rum çetelerinin

⁴ İzmir'in işgali, işgale tepkiler ve sonrasında yaşananlar için bk. (Turan, 1999; Sonyel, 2011, s. 149-318; Akandere – Semiz, 2003, s. 51-85; Ural, 2005, s. 34 vd.; Selvi, 2007; Çakmak, 2007; Özcan, 2007, s. 68-270.; Gökçen, 2010, s. 151-282).

⁵ Kordos Cemiyeti'nin mütareke dönemindeki faaliyetleri için bk. (Karacagil, 2013, s. 456-461).

⁶ Yunan Kızılhaçı'nın mütareke döneminde Trabzon'da yaptığı çalışmalar hakkında bk. (Güllü, 2019, s. 779-790).

faaliyetlerinin temelinde “*Pontus sorunu*” olarak bilinen bölge üzerindeki Rum iddiaları bulunmaktaydı. Filiki Eterya’nın kuruluşundan beri hedeflerinden olan ve mütareke döneminde de özellikle “*Pontus Cemiyeti*” öncülüğünde sürdürülen, bölgede bir Rum devleti kurulmasına yönelik çalışmalar yine patrikhane ve Venizelos tarafından açıktan desteklenmekteydi (Eray Biber, 2016, s. 101-158; Ural, 2001, s. 335-351; Okur, 2002, s. 101-116; Okur, 2007, s. 1-28).

30 Kasım 1919 tarihinde Harbiye Nezâreti’ne gönderilen bir emniyet raporunda, Venizelos’un patrikhaneyi Yunanistan’ın politikaları istikametinde nasıl yönlendirmeye çalıştığı anlatılmaktaydı. “*Devletin vaz’iyyet-i nâzike ve siyâsiyyesinden bi’l-istifâde Yunanîler ve yerli Rumlar tarafından gerek dâhilde ve gerek hâricde icrâ edilen propagandalar*” ile ilgili araştırmalar neticesinde hazırlandığı ifade edilen rapora göre, {Türkiye’deki Rumların faaliyetleri Venizelos iktidara geldiğinden beri, patrikhane aracılığıyla ve Etniki Eterya tarafından Venizelos’un istekleri doğrultusunda yürütülmekteydi.} Ayrıca vekillikle yürütülen patriklik görevi için de seçim yapılması gerekmekteydi ve Venizelos kendi istediği bir din adamının seçilmesi için uğraşmaktaydı. Patrik adaylığı için adı geçen kişiler patrikhanenin Kayseri metropoliti Nikola ile birlikte mevcut patrik vekili Dorotheos Mammelis, Trabzon Metropoliti Hrisanthos Flippides ve o sırada Amerika’da bulunan eski Atina Metropoliti Meletios Metaksakis idi. Yine rapora göre, “*Venizelos emirlerini infâz ettirmek için her ay tahsisât-ı muayyeneden fazla olarak Patrik Vekili’ne altı bin sarı lira*” göndermekteydi. Patrik Vekili de gücünü sürdürülebilmek adına patrikhane meclislerine kendisinin ve Venizelos’un istediği kişileri seçirebilmek için uğraşmaktaydı. Onun da esas amacı yapılacak seçimde kendisinin patrik seçilmesi idi. Ekonomik olarak da siyasi olarak da Venizelos’a bağlı olan Dorotheos ve benzeri ruhaniler patrikhanede etkin olmaya devam ettikçe ne ahali arasında birlik sağlanabileceği ne de yaşanan süreçten rahatsız olan ve Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmek istemeyen Rumların Venizelos ve onu destekleyen din adamlarına karşı herhangi bir şey yapabilecekleri belirtiliyordu. Osmanlı Hükümeti’nin ise istemeyerek de olsa patrikhanenin bu yapısına ve faaliyetlerine göz yumduğunun ifade edildiği raporda, hükümet uğraşsa aslında Rumlar arasındaki bazı ihtilâflardan istifade ederek duruma müdahalede bulunabileceği ve en azından yapılacak olan patrik seçiminde Osmanlı kanunları çerçevesinde hareket edilmesini sağlayabileceği dile getiriliyordu. Böyle yapılırsa “*hükümet-i seniyyenin kanûn-ı mahsûsla sûret-i mutlakada hâiz bulunduğ ve hakk-ı salâhiyyeti isti’ mâl ederek ez ser-i nev patriğin ta’yîn ve istihdâmı tesrî’ eder ve-yâhud esâsen münâsib ve kendisini bilir biri patrik makamına getirilmiş olur ki hikmet-i hükümet nokta-i nazarından büyük bir muvaffakiyyet-i siyâsiyye te’ mîn edilmiş olur*” deniliyordu. Aynı şekilde – o sırada gündemde olan – seçimler konusunda da böyle bir müdahalenin faydasının görüleceği ve Rumların seçime iştirakinin sağlanabileceği vurgulanıyor ve seçimler hakkında da oldukça detaylı bilgiler veriliyordu. Raporda bazı örneklerle açıklandığı üzere hükümetin Rumlar arasındaki ve patrikhane içindeki gelişmelere müdahalelerde bulunabilmesi için uygun kişi ve fırsatlar mevcuttu. Bazı bölgelerdeki din adamları ve ahalden bazıları patrikhanenin ve Yunanistan’ın faaliyetlerinden rahatsızdılar. Fakat kendilerini destekleyen kimse olmadığı ve Osmanlı hükümeti de herhangi bir faaliyette bulunmadığı için seslerini yükseltmemekte, kimileri patrikhane tarafından görevinden alınırken kimileri sessiz kalmayı tercih etmekteydi. Dorotheos’un durumu da hükümetin acizliğinin bir göstergesi olarak yorumlanmaktaydı zira bir patrik vekilinin bu kadar uzun süre görevde kalması ne nizamnameye ne de Osmanlı kanunlarına uygundu. Fakat patrikhane, Venizelos’un direktifleri dışına çıkmadan hareket etmeye çalıştığı için patrik seçimini de bu çerçevede ele almakta hatta patrikhane meclislerinde yapılan görüşmeler sonrası Dorotheos, öncelikle İstanbul’daki Yunan Konsolosu

Kanellopulos'un yanına giderek onunla görüş alışverişinde bulunmaktaydı. Patrikhane içinde Venizelos yanlısı olmayan metropolitler ise yukarıda bahsedilen nedenlerle sessiz kalmak dışında bir şey yapamamaktaydılar. Venizelos'un asıl amacının ise Dorotheos'un biraz daha patrik vekili olarak görevde kalması suretiyle seçimin sürüncemede bırakılması, uygun bir zamanda da patrik olarak eski Atina Metropolitleri Meletios Metaksakis'in seçilmesini sağlamak olduğu ifade edilmekteydi. Ancak bunun Venizelos için de pek kolay olmayacağı dile getiriliyor, Türkiye'de patrik olabilecek birçok din adamı varken dışarıdan getirilecek birisine patrikhanedeki mevcut din adamlarının çoğunun pek sıcak bakmadığının anlaşıldığı hatta Venizelos'un seçim için bir süre daha beklemesine fırsat vermeden kendilerinin hemen seçim yapmak için harekete geçmek arzusunda oldukları vurgulanıyordu. Bu yüzden Osmanlı hükümeti bir şeyler yapmalı ve sürece müdahalede bulunmalıydı (ATASE Arşivi; İSH; K. 102; G. 57; B. 57-4-5-6'dan nakleden Tetik, 2007, s. 215-222).

Trabzon Metropolitleri Hrisanthos ve Patrikhane ile Çatışmaları

Emniyetin raporunda dile getirilen görüşlerin büyük çoğunluğunun doğru olduğu ve yine raporda dile getirilen tahminlerin de haklı çıkacağı ileriye sürülen süreçte görülecekti. Patrik seçimi, bu raporun Harbiye Nezâreti'ne sunulduğu tarihten iki yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra yapılabilecek, Venizelos bu süreçte patrikhane içindeki gücünü iyice pekiştirme şansına sahip olacaktı. Bu sayede Meletios'un patrik seçilmesi mümkün olacak hatta seçim öncesi bu kez Venizelos muhalifleri seçimi erteletmek için uğraşacaklar ancak başarılı olamayacaklardı. Venizelos muhaliflerinin patrik adayı olarak da meşhur Trabzon Metropolitleri Hrisanthos Flippides çıkarılacaktı. Venizelos'un patrikhaneyi doğrudan kontrol etmeye çalışması, Kral Konstantin yanlısı bir din adamı olan Trabzon Metropolitleri Hrisanthos'un patrikhane karşıtı bir siyaset benimsemesine neden olmuştu. Bu yüzden patrikhane ile Trabzon Metropolitliği arasında da uyumsuzluk vardı. Hrisanthos, Venizelos'a açıkça muhalifi ve patrikhanenin Venizelos'un kontrolü altında hareket etmesini doğru bulmamaktaydı. Bununla birlikte Hrisanthos, mütareke döneminde ve Venizelos'un Yunanistan'daki iktidarı sırasında Pontus Rumları ile ilgili faaliyetlerinde zaman zaman Venizelos'la birlikte hatta Venizelos'un direktifleri çerçevesinde hareket etmişti (Tetik, 2007, s. 214-215)⁷. Fakat bu Hrisanthos için en önemli "millî dava" olan "Pontus" sorununda Rumların birlikte hareket etmesini sağlama çabası başka bir şey değildi. Buna rağmen ilerleyen dönemde bu konuda da ayrışacaklar ve Hrisanthos, Venizelos'u Pontus davasına yeterince sahip çıkmamakla suçlayacaktı. Hrisanthos, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında da bölgede Pontus davası için çalışmalar yapmıştı. Kendi idaresindeki Trabzon Metropolitliği ile birlikte Samsun Metropolitliği'ni de yönlendirerek Karadeniz bölgesinde etkinlik sağlamaya uğraşmıştı (Eray Biber, 2020(a), s. 170-171; Eray Biber, 2020(b), s. 426-427; Atalay, 2002, s. 599-609).

Çalışmalarında Patrikhane'den de destek almakla birlikte Hrisanthos, Patrikhane'nin Pontus davasına daha aktif bir şekilde katılmasını istiyordu. Venizelos'un İstanbul ve Batı Anadolu'yu öncelik olarak gördüğünü ve Pontus davasını ikinci plana attığını, Patrikhane'nin de Venizelos'un yönlendirmesiyle aynı tavrı benimsediğini düşünüyordu. Yunanistan içerisindeki siyasi bölünmenin de etkilediği bu görüş, Hrisanthos'u çoğu zaman patrikhane ile karşı karşıya getirmekteydi. Eskiden beri "*fanatik bir Konstantin taraftarı*" olduğu bilinen Hrisanthos bu yüzden patrik seçimi için kendisi de adaylar arasında yer alıyor, patrik

⁷ Hrisanthos'un Trabzon Metropolitliği ve metropolitliğin Millî Mücadele dönemindeki faaliyetleri hakkında ayrıca bk. (Özgören, 2006).

seçilerek hem Pontus meselesine daha fazla odaklanmayı hem de Konstantin yanlısı siyasetini sürdürmeyi planlıyordu. Pontus meselesi gibi “millî” bir davada zaman zaman ortak hareket etseler de Hrisanthos ve Venizelos arasındaki ayrılık Paris Konferansı’nda Ermeniler ve Rumların Trabzon üzerindeki anlaşmazlıkları sonrası daha da derinleşmişti. Venizelos, Trabzon üzerindeki talepleri sebebiyle Ermenilerle bir çatışmaya girmek istememiş, hatta önceliğini Batı Anadolu’ya vererek Trabzon’a dair Ermeni taleplerini desteklemişti. Buna karşılık Hrisanthos ve Pontus Cemiyeti üyeleri konferansa ayrıca bir muhtıra vererek Trabzon üzerindeki haklarından vazgeçmeyeceklerini ifade edeceklerdi. Aynı zamanda kendisi de patriklik şartlarını hâiz bir ruhani olan Hrisanthos, Venizelos’un patrik seçimine müdahale etmesine de itiraz ediyor, Venizelos’un, Amerika’dan kendisiyle benzer siyasi tavra sahip olan Meletios Metaksakis’i getirerek patrik seçtirmek istemesine de karşı çıkıyordu. Dolayısıyla Venizelos ve Hrisanthos arasındaki zamanla ayrışma giderek büyümekteydi. Hrisanthos ve Meletios Metaksakis de patrik seçimi sırasında ve sonrasında ciddi çatışmalar yaşayacaklardı. Hrisanthos’un Venizelos aleyhine yazıları da bulunmakta, her iki ismin birbirlerine duydukları antipati o dönemde de bilinmekteydi. Osmanlı Rumları üzerinde oldukça etkili bir isim olan Hrisanthos’un bu tavırlarını Venizelos, Rumların kendisine olan güvenlerini sarstığı şeklinde yorumluyordu (Erdem, 2010, s. 143-144; Atalay, 2002, s. 599-609).

Patrik Seçimi ve Meletios – Hrisanthos Çatışması

Her iki taraf arasındaki suçlama ve tartışmalar devam ederken patrikhanede seçim çalışmaları da sürmekteydi. Venizelos yanlıları patriklik seçiminin 8 Aralık 1921 tarihinde yapılması için girişimlerde bulunmaya başlamışlardı. Patrikhane meclisleri ve Rum ahali seçim günü hususunda, yayınlanan bir tebliğle bilgilendirilmişlerdi (İleri, nr. 1379, 4 Aralık 1921, s. 2). Seçim açıktan Venizelos ve Konstantin yanlıları arasında geçecekti. Dolayısıyla her iki tarafın da adayı belli olduğundan, seçim aslında Hrisanthos ve Meletios arasında olacaktı. İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği’ne göre, Osmanlı Hükümeti de patrik seçimine müdahalede bulunabilmek için çalışmaya başlamıştı (TNA, FO, 371/6566 E 13058, R. 25). Ancak Osmanlı hükümeti böyle bir müdahalede bulunabilecek pozisyonda değildi. Seçim öncesinde patrik seçimi ile ilgili hükümetin yetkisi dâhilinde olan veya hükümete müracaatla yerine getirilmesi gereken hiçbir prosedüre uyulmamıştı. Patrikhane seçim sürecini kendi başına başlatıp yine kendisi sonlandıracaktı (İkdam, nr. 8886, 11 Aralık 1921, s. 1).

Seçim öncesi Venizelos yanlısı din adamları Sen Sinod içinde çoğunlukta değillerdi fakat patrik seçimine meclis-i umumi üyesi olarak katılacak olan siviller arasında Venizelos oldukça etkiliydi. Patrikhanedeki Venizelos yanlıları, sivil üyelerin desteğiyle istedikleri adayı seçtirebilirlerdi. Venizelos’un patrikhane üzerindeki otoritesi ve Meletios Metaksakis’in patrik seçilmesi için ısrarlı telkinleri de bilindiğinden, aslında sonucun ne olacağı baştan belliydi (Akşam, nr. 1153, 8 Aralık 1921, s. 2; Tercümân-ı Hakikat, nr. 14614, 8 Aralık 1921, s. 2; Tevhid-i Efkâr, nr. 179-3207, 8 Aralık 1921, s. 1; Vakıf, nr. 1435, 8 Aralık 1921, s. 2; İleri, nr. 1383, 9 Aralık 1921, s. 1). 8 Aralık günü geç vakitlere kadar devam eden seçim işlemleri neticesinde Meletios Metaksakis beklenildiği gibi patrik seçilmişti (The Times, 9 December 1921, p. 9; The New York Times, 10 December 1921, p. 4.; Hâkimiyet-i Milliye, nr. 375, 11 Aralık 1921, s. 1.; Yeni Gün, nr. 361-748, 11 Aralık 1921, s. 4).

Seçim süreci kadar seçimin kendisi de önceki patrik seçimlerinden oldukça farklı ve tartışmalı olmuştu. Daha önce de vurguladığımız gibi, İngiliz Yüksek Komiserliği'nin ifadesiyle, “*aslında yaşananlar bir patrik seçiminden ziyade Venizeloscular ile Konstantinciler arasında politik bir kavga*ydı.” 1920 yılı Kasım ayında Yunanistan’da yapılan seçimi kaybederek iktidardan ayrılmış olan Venizelos’un istediği adayın seçilmesi de “Konstantin Hükümeti’nin kendisini görevden almasına karşı büyük bir meydan okumaydı.” (TNA. FO. 371/6566 E 13582.) Yunan Hükümeti seçim öncesinde bu tür bir sonuç çıkacağını tahmin etmiş, seçimi erteleyebilmek için uğraşmış ancak başaramayınca Konstantin yanlısı bir ismin seçilebilmesini sağlamaya çalışmıştı. Bu kişi de önceden beri Kral yanlılarının patrik adayı olarak bilinen Trabzon Metropoliti Hrisanthos Flippides idi. Seçim öncesi Sen Sinod’da çoğunluk Konstantin yanlısı din adamlarındaydı. Patrik Vekili Nikola ile kalan diğer üyeler Venizelos taraftarıydılar. Dolayısıyla Sen Sinod’da Konstantin yanlıları daha güçlüydü ama Meclis-i Umumi’de durumun farklı olacağı da herkesin farkında olduğu bir durumdu. Ayrıca patrik vekili ile birlikte diğer idarî görevlilerin çoğu Venizelos yanlısıydı. Yunan hükümetinin isteği doğrultusunda seçimin ertelenmesi gerektiğini dile getiren Sen Sinod’daki Konstantin yanlısı yedi üye, oluşturulan seçim kurulu tarafından seçim günü istifa etmiş kabul edilmişler ve aynı gün yerlerine yeni üyeler seçilmişti. Sinoddan uzaklaştırılan bu üyeler; Kapudağı Metropoliti Konstantin, Pisidiya Metropoliti Gerasimos, Silivri Metropoliti Eugenios, Çanakale Metropoliti İrine, İnoz Metropoliti Joachim, Çorlu Metropoliti Hrisostomos ve Vize Metropoliti Anthimos idi. Onların yerlerine seçilen yedi yeni üyenin tamamı da Venizelos yanlısıydı. Venizelos yanlıları böylece seçime yönelik itirazları bahane ederek Venizelos muhalifi olan tüm Sinod üyelerini uzaklaştırmış oluyordular. Konstantin yanlısı din adamları ruhani üyeliklerden çıkarılınca aday gösterilecek din adamları ile ilgili inisiyatif de doğrudan Venizelos yanlılarına geçmişti. Seçim kurulunun gösterdiği her üç aday da Venizelos yanlısıydı. Ancak Meletios dışındaki diğer iki aday sadece prosedür gereği aday gösterilmişlerdi. Hrisanthos aday dahi olamamıştı. Seçime sadece İstanbul’da bulunan yüksek rütbeli din adamları dâhil edilmiş, İstanbul Patrikhanesi’nin sorumluluk alanında bulunan birçok yerden üye çağrılmamıştı. 273 kişiden oluşan Patrikhane Meclis-i Umumisi, seçim için sadece 108 üye ile toplanmış, Meletios Metaksakis oylamada hazır bulunan bu 108 üyeden 83’ünün oyunu alarak patrik kaymakamı ile ruhaniler kurulunun oluşturduğu 18 kişilik seçim kurulunun seçeceği patrik adayları listesine dâhil olmuştu. Diğer adaylar o sırada patrik vekili de olan Kayseri Metropoliti Nikola Efendi ile Amasya Metropoliti Germanos Efendiler idi. Nihayet seçim kurulunun oylaması sonucunda Meletios 16 oy alarak patrik seçilmiş, diğer adaylar ise birer oy almışlardı (Gökçen, 2014, s. 147-149; Akşam, nr. 1154, 9 Aralık 1921, s. 1; Tevhid-i Efkâr, nr. 181-3209, 10 Aralık 1921, s. 2).

Yeni patrik “*IV. Meletios*” ismini kullanacaktı. Seçimin ertesi günü toplanan patrikhane meclisleri, Meletios’a patrikliğe seçildiğini tebliğ eden bir telgraf ile bir tebriknâme göndermişler, ayrıca bir tamimle İstanbul ve mülhakatındaki Rum cemaatine ve ayrı bir telgraf ile de diğer Ortodoks kiliselerine patrik seçiminin sonucu bildirilmişti (Tevhid-i Efkâr, nr. 181-3209, 10 Aralık 1921, s. 2; Vakit, nr. 1437, 10 Aralık 1921, s. 1). Ayrıca Venizelos’a da bir telgraf çekilerek özel olarak seçim sonucu bildirildiği gibi, patrikhanenin kendisine olan bağlılığı ve şükran borcu vurgulanmıştı (Akşam, nr. 1155, 10 Aralık 1921, s. 1).

Patrik Seçimi Sonrası Hrisanthos’un Patrikhaneye Karşı Tavrı

Kral Konstantin yanlıları yeni patriği tanımamaktaydılar. Trabzon Metropoliti Hrisanthos da patriği tanımayan gruptandı, hatta Hrisanthos seçimi iptal ettirmek için uğraşmaktaydı. Patrik seçilen Meletios

Metaksakis, o sırada bulunduğu Amerika'dan görev yeri İstanbul'a gelirken İngiltere'ye de uğramıştı. Süreçteki destekleri için İngiliz yetkililere ve İngiliz Anglikan Kilisesi Merkezi Canterbury Başepiskoposluğu'na teşekkür eden Meletios, İngiltere yanlısı tavrını sürdürüleceği mesajı vermekteydi. Trabzon Metropoliti Hrisanthos da o sırada Londra'daydı ve orada görüştüğü İngiliz temsilcilere de Meletios'un seçiminin gayr-i meşru olduğunu söyleyerek, kendisini patrik olarak tanımayacaklarını ifade etmişti. Hrisanthos, Canterbury'den Meletios'a da doğrudan bir telgraf çekmiş ve kendisine "patrik" sıfatıyla hitap etmeyeceğini ifade etmişti. Buna karşılık Meletios, İngiliz yetkililer ve Canterbury Başepiskoposluğu aracılığıyla Hrisanthos'a bu konudaki tavrının yanlış olduğunun bildirilmesini istemişti. İngiliz Dışişleri ise Meletios daha Londra'ya gelmeden önce Canterbury Başepiskoposluğu'nu uyararak, patriklik tartışmalarının Osmanlı ve Yunan hükümetlerinin kendi içlerinde çözmeleri gereken bir sorun olduğunu belirterek bu konudaki tartışmalara girmemelerini istemişti (TNA. FO. 371/6566 E 14338). İngiliz Dışişleri'nin bu tavrı, seçim sürecindeki gibi, meseleye açıktan taraf olmaksızın, istediklerini yaptırmaya yönelik politik bir hamleydi. Zira Dışişleri, Hrisanthos'un Londra'ya geliş sürecinden ve maksadından en baştan beri haberdardı. Başepiskoposluğa da bu konuda İstanbul'dan aldıkları bilgiden sonra telgraf gönderilmişti. Hrisanthos, İstanbul'dan Londra'ya geliş için pasaport ve vize işlemlerini İstanbul'daki İngiliz işgal yönetimi aracılığıyla yaptırmış, İstanbul'daki İngiliz yetkililer de Hrisanthos'la ilgili gelişmeleri Dışişleri'ne bildirmişlerdi. Hrisanthos, Meletios'un seçimi sırasında patrikhanedeki görevlerinden istifa eden yedi metropolitin Atina Kilisesi ile birlikte yürüttükleri faaliyetleri de desteklemişti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiser Rumbold, Londra'ya gitmek için vize isteyen Hrisanthos'un amacının yeni seçilen patriğin tanınmaması için İngiliz Kilisesi'nden destek istemek olduğunu açıkça ifade etmişti (TNA. FO. 371/6566 E 14194, R. 28). Öyle anlaşılıyor ki Meletios ile Anglikan Kilisesi'nin yakınlığını bilen İngilizler, yine de Hrisanthos'u (ve diğer patrik muhaliflerini) politik bazı mülahazalarla doğrudan karşılına almak istemiyorlardı. Diğer taraftan iki din adamının patriklik tartışmaları dışındaki söylemleri ortak ve her ikisi de İngiliz basınına, Türkiye Hristiyanlarına yardım için tüm Hristiyan dünyasının desteklerini beklediklerine dair açıklamalar yapıyorlardı (The Sunday Times, 8 January 1922, p. 10; Tercümân-ı Hakikat, nr. 14651, 16 Ocak 1922, s. 3; İkdâm, nr. 8926, 20 Ocak 1922, s. 3). Ayrıca hem Hrisanthos hem de Meletios, Canterbury Başepiskoposu Randall Thomas Davidson ile görüşmek istemişler ancak Davidson'ın hastalığı sebebiyle görüşmeleri mümkün olamamıştı. Anglikan Kilisesi yetkilileri, başepiskoposun gerçekten hasta olduğunu, mevcut siyasi durum sebebiyle kendileriyle görüşmekten kaçındığı gibi bir algının oluşmasını istemediklerini özellikle belirtiyorlardı. Her iki Rum din adamıyla farklı Anglikan episkoposlar ilgilenmişler ve taleplerini başepiskoposa iletceklerini belirtmişlerdi. Buna rağmen Meletios, başepiskoposa bir mektup yazarak görüşme isteğini yineleyip destek talebinde bulunacak ve Londra'dan ayrılmadan önce Başepiskopos Davidson'la görüşecekti. Davidson ise Meletios Londra'dan ayrıldıktan sonra Hrisanthos'u davet edip onunla da görüşecek ve böylece kilise içindeki olaylara taraf olmadıkları vurgusunu yinelemiş olacaktı (Bell, 1935, s. 1093-1098).

İngiltere'den patriklik konusunda beklediği desteği bulamayan Hrisanthos, Pontus konusunda kendince çalışmalarını sürdürürken patrikhaneye karşı tavrına da devam etmişti. Ancak patrikhanede istediğini elde edemediği gibi Milli Mücadele'nin kazandığı başarılar Pontus davasında da istediklerini elde edemeyeceğini göstermişti. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması sonrası Metropolit Hrisanthos Türkiye'den ayrılarak Yunanistan'a sığınmıştı (Kitsikis, 1974, s. 231). Patrik Meletios ise yaklaşık bir buçuk yıl patrik

olarak görev yaptıktan sonra aynı akıbete uğramış, Lozan Antlaşması imzalanana kadar İstanbul'dan ayrılmamak için direnmiş ancak Lozan'da istediği şekilde bir antlaşma sağlanamaması ve Türk idaresinin kendisine karşı olumsuz tutumu nedeniyle antlaşma imzalanmadan kısa süre önce İstanbul'dan ayrılarak o da Yunanistan'a gitmişti (Güllü, 2017, s. 288-297).

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nden itibaren İstanbul Rum Patrikhanesi'ni doğrudan Yunanistan Başbakanı Venizelos'un yönlendirmesinin Rumlar arasında neden olduğu çatışmaların en bariz örneklerinden birisi Trabzon Metropoliti Hrisanthos Flippides'in patrikhane ile karşı karşıya gelmesiydi. Yunanistan'da Birinci Dünya Savaşı sırasında iyice belirginleşen Venizelos – Konstantin çatışması Osmanlı Rumlarını ve Osmanlı sınırlarında görev yapan din adamlarını da etkilemiş ve ayrışmalara neden olmuştu. Konstantin yanlısı olarak bilinen en önemli figürlerden birisi de Metropolit Hrisanthos idi. Hrisanthos, Trabzon Metropolitliği'ni bu siyasi tavrı ve "Pontus milli davası" etrafında şekillenen hedeflerini gerçekleştirmek adına etkin bir şekilde kullanmaya çalışmıştı. Pontus davası ile ilgili olarak hem Venizelos hem de patrikhane ile zaman zaman birlikte hareket etse de Hrisanthos için Konstantin yanlılığı daha ağır basmaktaydı. Bu yüzden patrikhaneye karşı tavrı da sertti. Pontus konusunda beklediğini elde edememesi ve Venizelos'un da Pontus konusunu Rumlar için birinci derecede önemli görmemesi aralarındaki ayrışmayı daha da artırmıştı. Patrik seçimine dâhil olması da aynı siyasi hedeflerden kaynaklanmaktaydı. Karşısında gördüğü din adamlarından en önemlisi de Patrik Meletios Metaksakis idi. Ancak Millî Mücadele her iki din adamının da hedeflerini boşa çıkarmış, Lozan Antlaşması imzalanmadan önce her ikisi de Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmışlardı.

Kaynakça

- [1] Akandere, Osman – Semiz, Yaşar (2003), “1919-1922 Yılları Arasında Yunanlıların Anadolu Macerası ve Küçük Asya Felaketi”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 7, S. 2, Ankara. (51-85)
- [2] Akandere, Osman (2008), “Milli Mücadele Yıllarında Marmara Bölgesinde Faaliyet Gösteren, Müfrezeler, Milis Kuvvetleri ve Çeteler (1918-1922)”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 19, Konya. (507-542)
- [3] Akşam, 8-9-10 Aralık 1921.
- [4] Alexandris, Alexis (1992), The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974, Centre for Asia Minor Studies, Athens.
- [5] Atalay, Bülent (2001), Fener Rum Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923), Tarih ve Tabiat Vakfı (TATAV) Yayınları, İstanbul.
- [6] Atalay, Bülent (2002), “Trabzon Metropolit Hrisanthos'un Pontus Meselesine Dair Türkiye Dışında Yaptığı Bazı Faaliyetler”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001, (Yay. Haz.: Mithat Kerim Aslan- Hikmet Öksüz). (599-610)
- [7] Atalay, Bülent (2008), “Türk İstiklâl Harbi Dönemi'nde Rum-Ermeni İşbirliği”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXIV, S. 70. (93-112)
- [8] Atalay, Bülent (2009), “İşgal Döneminde İzmir Metropolit Hrisostomos”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 11, S. 1. (31-50)
- [9] Bali, Rıfat N. – Yumul, Arus – Benlisoy, Foti (2009), “Yahudi, Ermeni ve Rum Toplumlarında Milliyetçilik”, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, C. 4, (Editörler: Tanıl Bora – Murat Gültekingil), İstanbul, İletişim Yayınları. (919-924)
- [10] Bell, George Kennedy Allen (1935), Randall Davidson – Archbishop of Canterbury, V. II, Oxford University Press, London.
- [11] Çakmak, Zafer (2006), “Mondros Mütarekesi Sonrası Ermeni-Rum-Yunan İşbirliği”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 16, S. 2, Elazığ. (403-412)
- [12] Çakmak, Zafer (2007), İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- [13] Deveci Bozkuş, Yıldız (2017), “Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Döneminde Çanakkale'de İstihbarat ve Casusluk Faaliyetleri”, Kitapsever Bir Tarihçi: Prof. Dr. Ali Birinci Armağanı, (Editör: Osman Köse), Ankara, Polis Akademisi Yayınları. (209-227)
- [14] Deveci Bozkuş, Yıldız (2018), “Milli Mücadele Dönemi'nde İstihbarat ve Casusluk Faaliyetlerinde Gayrimüslimler”, Miras ve Değişim: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Jandarma, (Editörler: İsmail Hakkı Demircioğlu-Ahmet Özcan-Yücel Yiğit), Ankara, Berikan Yayınevi. (363-372)
- [15] Eray Biber, Tuğba (2016), Karadeniz Rumları ve Yunanistan, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- [16] Eray Biber, Tuğba (2020)(a), “Milli Mücadele Yıllarında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri”, İstiklâl Yolunda Milli Mücadelenin 100. Yılı Ulusal Sempozyum Bildirileri, (Editör: Elvin Yıldırım), İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları, İstanbul. (167-179)
- [17] Eray Biber, Tuğba (2020)(b), “Milli Mücadele Döneminde Pontus Cumhuriyeti Kurma Çalışmaları”, Türk Dünyası Araştırmaları, C. 124, S. 245, İstanbul, Mart – Nisan. (421-434)

- [18]Erdem, Nilüfer (2010), Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı (1919-1923), Derlem Yayınları, İstanbul.
- [19]Gazi Mustafa Kemal (1927), Nutuk, Türk Tayyare Cemiyeti Yayını, Ankara.
- [20]Gökçen, Salim (2010), Türkiye’de Rum–Yunan Vahşet ve Terörü, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- [21]Gökçen, Salim (2014), Ortodoks Üçgeni – Yunanistan, Patrikhane ve Pontus, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- [22]Güler, Ali (1988), İşgal Yıllarında Yunan Gizli Teşkilatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- [23]Güler, Ali (2005), Sorun Olan Yunanlılar ve Rumlar, Berikan Yayınevi, Ankara.
- [24]Güler, Ali (2007), “Millî Mücadele’de Rum-Yunan Terör Örgütleri”, Başlangıcından Günümüze Pontus Sorunu, (Editör: Veysel Usta), Serander Yayınları, Trabzon. (335-364)
- [25]Güllü, Ramazan Erhan (2009), “Mondros Mütarekesi’nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XXV, S. 75, Ankara. (575-605)
- [26]Güllü, Ramazan Erhan (2017), Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- [27]Güllü, Ramazan Erhan (2019), “Mütareke Döneminde Yunan Kızılhaçı’nın Trabzon’daki Faaliyetleri”, 100. Yılında Mondros Mütarekesi ve Millî Mücadele Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, C. II, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon. (779-790)
- [28]Hâkimiyet-i Milliye, 11 Aralık 1921.
- [29]İkdam, 11 Aralık 1921, 20 Ocak 1922.
- [30]İleri, 4, 9 Aralık 1921.
- [31]İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920). (2010), (Derleyen: Ali Satan), (Çev.: Burak Özsöz), Tarihçi Kitabevi, İstanbul.
- [32]Jaeschke, Gotthard (1991), Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, (Türkçe’ye Çeviren: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- [33]Karacagil, Ö. Kürşad (2013), “Bir Yunan Gizli Cemiyeti: Kordos”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 207, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları. (451-464)
- [34]Kitsikis, Dimitri (1974), Yunan Propagandası, (Türkçe’ye çeviren: Hakkı Devrim), Kaynak Kitaplar, İstanbul.
- [35]Köksal, Osman (1998), “Mütareke Döneminde Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği”, Askeri Tarih Bülteni, C. 13, S. 24. (61-70)
- [36]Okur, Mehmet (2002), “Millî Mücadele Döneminde Fener Rum Patrikhanesi’nin ve Metropolitlerin Pontus Rum Devleti Kurulmasına Yönelik Girişimleri”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 29-30, Ankara. (101-116)
- [37]Okur, Mehmet (2007), “Pontus Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Karadeniz Bölgesi’nde Pontusçu Faaliyetler”, Karadeniz Araştırmaları, S. 14, Ankara. (1-28)
- [38]Özcan, Murat (2007), Tarihin Işığında Yunan Mezalimi, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul.

- [39]Özgören, Aydın (2006), “Millî Mücadele Döneminde Trabzon Rum Metropolitliği'nin Faaliyetleri”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara . (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- [40]Polat, Hasan Ali (2011), “Millî Mücadele Yıllarında Marmara Bölgesi'nde Faaliyet Gösteren Rum ve Ermeni Çeteleri”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 26, Konya. (263-290)
- [41]Selvi, Haluk (2007), İşgal ve Protesto, Değişim Yayınları, İstanbul.
- [42]Sofuoğlu, Adnan (1994), “Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesi'nin Faaliyetleri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. X, S. 28, Ankara, (211-256)
- [43]Sonyel, Salahi R. (2011), İngiliz Gizli Belgelerinde Türk – Yunan İlişkileri 1821-1923, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [44]Tercümân-ı Hakikat, 8 Aralık 1921, 16 Ocak 1922.
- [45]Tetik, Ahmet (2007), “Çeteler, Venizelos ve Patrikhane”, Başlangıcından Günümüze Pontus Sorunu, (Editör: Veysel Usta), Trabzon, Serander Yayınları. (211-224)
- [46]Tevhid-i Efkâr, 8-10 Aralık 1921.
- [47]The National Archives 371/6566.
- [48]The New York Times, 10 December 1921.
- [49]The Sunday Times, 8 January 1922.
- [50]The Times, 9 December 1921.
- [51]Toker, Hülya (2006), Mütareke Döneminde İstanbul Rumları, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- [52]Turan, Mustafa (1999), Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- [53]Ural, Selçuk (2005), Batı Anadolu'da Yunan İşgali ve Sonrası, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum.
- [54]Ural, Selçuk. (2001), “Mütareke Dönemi'nde Pontus Devleti Kurmaya Yönelik Çalışmalar ve Alınan Karşı Önlemler”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi. S. 27-28, Ankara, (335-351)
- [55]Vakit, 8-10 Aralık 1921.
- [56]Yeni Gün, 11 Aralık 1921.